

บทความทั่วไป

ความเปลี่ยนแปลงความคิดทางเวลาในสังคมไทย

อรุณจักร สัตยานุรักษ์

กล่าวได้ว่ามีนักวิชาการจำนวนไม่น้อยทีเดียว ที่ได้ให้ความสนใจและความเปลี่ยนแปลงทางเวลาของชนชั้นนำในรัชกาลที่ 4 ในฐานะที่เป็นรากฐานทางภูมิปัญญาที่นำความเปลี่ยนแปลงมาสู่สังคมไทยในสมัยรัชกาลที่ 4 และต่อมาโดยพิจารณาว่าในช่วงเวลาดังกล่าวได้เกิดความคิดเรื่องความก้าวหน้าชนชั้นในสังคมไทย ดังปรากฏว่าได้เริ่มมีการใช้คำต่างๆ ที่มีความหมายทางเวลาแบบใหม่อย่างหลากหลาย เป็นต้นว่า "ความเจริญของพระราชอาณาจักร" "ความศิวิไลซ์" หรือ "ความมีอารยธรรม" เป็นต้น คำต่างๆ เหล่านี้ล้วนหมายถึง "ความก้าวหน้า" นับเป็นคำที่บ่งบอกถึงความคิดทางเวลาแบบใหม่ที่มนุษย์และสังคมเปลี่ยนแปลงไปในห้วงที่ก้าวหน้าขึ้น

แต่น่าแปลกที่ตาม คำอธิบายเกี่ยวกับความเปลี่ยนแปลงความคิดทางเวลาดังกล่าวนี้นี้ เท่าที่ผ่านมามีให้ความสำคัญแก่อิทธิพลจากตะวันตก เนื่องจากการปรากฏอย่างหลากหลายของคำเหล่านี้ในช่วงเวลาที่สังคมไทยมีการติดต่อสัมพันธ์อยู่กับตะวันตกหลายด้าน ทำให้ละเลยความเปลี่ยนแปลงของพลังทางภูมิปัญญาในสังคมไทยเอง ซึ่งส่งผลให้ไม่สามารถเข้าใจถึงความคลี่คลายของความคิดเปลี่ยนแปลงได้อย่างชัดเจน ทั้งนี้เพราะความคิดทางเวลาแบบก้าวหน้าไม่ได้เกิดขึ้นเพียง เพราะการยอมรับอิทธิพลทางความคิดจากตะวันตก ซึ่งชนชั้นนำเห็นว่าดีกว่าความคิดเดิมในสังคมไทยเท่านั้น แต่กระบวนการเกิดขึ้นของความคิดใหม่ย่อมมีความซับซ้อน เริ่มตั้งแต่การคัดค้านคุณค่าว่าสังคมใดมีความก้าวหน้าหรือดีกว่าก็ต้องมีมาตรฐานทางความคิดชุดใหม่รองรับ มิฉะนั้นการตัดสินให้ตนเองอยู่ในลักษณะดังกล่าวจะเกิดขึ้นไม่ได้ประการสำคัญก็คือความคิดทางเวลานั้นเป็นความคิดที่ผูกพันเกี่ยวกับชีวิตของมนุษย์และสังคมมนุษย์ดำรงอยู่ ดังนั้นจึงจำเป็นต้องศึกษาถึงความคิดเกี่ยวกับชีวิตของมนุษย์และความคิดเกี่ยวกับสังคมที่เปลี่ยนแปลงไปซึ่งเป็นพื้นฐานที่จะเข้าใจความเปลี่ยนแปลงของความคิดทางเวลาต่อไป เนื่องจากว่าความคิดเกี่ยวกับชีวิตและความคิดเกี่ยวกับสังคมใดๆ ย่อมมีมิติของเวลากำกับอยู่ และความเปลี่ยนแปลงของความคิดเกี่ยวกับชีวิตของมนุษย์และความคิดเกี่ยวกับสังคมจะส่งผลให้ความคิดทางเวลาเปลี่ยนแปลงไปด้วย

ความคิดทางเวลา มีพลังอำนาจในการกำหนดพฤติกรรมทางสังคมของมนุษย์อย่างลึกซึ้ง กล่าวคือ มีผลต่อการที่มนุษย์จะจัดการกับชีวิตของตนเองว่าควรจะทำอะไร เมื่อใด เพื่ออะไร เช่น จะทำบุญเพื่อมีสภาพชีวิตที่ดีขึ้นในชาติหน้า หรือว่าจะชยนิทนามหากินเพื่อชีวิตที่ดี จะบ้าพิณ พิณ สมาธิ ปัญญา เพื่อความหลุดพ้นเฉพาะตัวโดยเร็ว หรือจะอุทิศชีวิตเพื่อความก้าวหน้าของชาติซึ่งชนะไป ความคิดทางเวลาก็เช่นเดียวกับความคิดอื่นของมนุษย์ คือมีความเปลี่ยนแปลงไปตามเงื่อนไขสภาพแวดล้อมของเขา และเมื่อความคิดทางเวลาเปลี่ยนแปลงไปย่อมส่งผลให้พฤติกรรมทางสังคมของมนุษย์เปลี่ยนแปลงไปด้วย

ความคิดทางเวลาของคนในสังคมจารีตผูกพันอยู่กับจักรวาลวิทยาแบบไตรภูมิ ที่มนุษย์เวียนว่ายตายเกิดในภูมิต่าง ๆ นานแสนนานนับชาติไม่ถ้วนจนกว่าจะบรรลุนิพพาน เวลาที่มีความหมายต่อมนุษย์ในชีวิตนี้ (หรือขณะมีชีวิตอยู่ในมนุษย์ภูมิ) อาจแบ่งได้เป็น 2 ระดับคือเวลาของมนุษย์ กับเวลาของสังคม เวลาของมนุษย์มีไม่เกินหนึ่งร้อยปี เป็นเว

*บทความนี้เป็นประเด็นหนึ่งในวิทยานิพนธ์ของผู้เขียน ขอขอบพระคุณอาจารย์ นิธิ เอียวศรีวงศ์ ที่ให้คำแนะนำและวิจารณ์ในวิทยานิพนธ์ฉบับร่าง ซึ่งรวมประเด็นนี้ไว้ด้วย อย่างไรก็ตามความผิดพลาดที่มีเป็นความรับผิดชอบของผู้เขียนเพียงผู้เดียว

ลาแห่งความไม่แน่นอนหรือมีลักษณะ เป็นอนิจจัง ตั้งอยู่ไม่ได้นานหรือมีทุกขลักษณะ ทั้งนี้เพราะแท้ที่จริงแล้วทุกสิ่งรวมทั้งตัวมนุษย์เองปราศจากตัวตนที่เที่ยงแท้หรือมั่นคงลักษณะ ดังนั้นมนุษย์จึงควรใช้เวลาของคนไปในการประพฤติธรรมเพื่อบรรลุความรู้แจ้งในไตรลักษณ์ จนได้ค้นพบพานในกาลข้างหน้า ส่วนเวลาของสังคมนั้นมีระยะยาวนานกว่าแต่ก็มีลักษณะอนิจจัง เช่นกัน เวลาของสังคมนั้นมีความหมายต่อมนุษย์ในยุคของพระพุทธเจ้าองค์ที่ 4 แห่งภัททกัลป์มีระยะเวลา 5,000 ปี เป็นเวลาที่สังคมค่อยๆเปลี่ยนแปลงไปในทางเสื่อมลงๆทุกทีจนเกิดวิกฤตที่มนุษย์ต้องล้มตายลง

ชีวิตมนุษย์ในเวลาที่มีลักษณะดังกล่าวข้างต้นถือว่าเป็นชีวิตที่มีความทุกข์ มนุษย์ไม่สามารถจะเปลี่ยนแปลงชีวิตของตนเองได้มากนัก เพราะ เวลาที่มีลักษณะ เช่นนี้ เป็นกฎธรรมชาติที่จะต้อง เป็นไปอย่างแน่นอน และที่สำคัญคือในระยะ เวลาไม่เกินหนึ่งร้อยปีที่มีชีวิตอยู่มนุษย์ไม่สามารถกำหนดสภาพ และชีวิตของตนได้ทั้งหมดเนื่องจากชีวิตในชาตินี้หรือในขณะ ที่มีชีวิตอยู่ในมนุษย์ภูมิได้ถูกกำหนดไว้แล้วในอดีตกรรมในชาติก่อนๆ การมีชีวิตอยู่มีความหมายเพียงการประพฤติธรรมตามวาสนาของตนเพื่อจะ หลุดพ้นความทุกข์ในชาติต่อไปซึ่ง จะต้องใช้ระยะเวลาอีกยาวนานจนนับชาติไม่ถ้วน

กฎแห่งเวลาที่ว่าเวลาดำเนินมาจากอดีตอย่างไร และ จะดำเนินไปในอนาคตอย่างไร เป็นกฎธรรมชาติ (ธรรมะ) ซึ่งจะต้อง เป็นเช่นนั้นอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ กล่าวได้ว่าความเปลี่ยนแปลงดำเนินไปภายใต้กฎเกณฑ์ที่ตายตัว มนุษย์ไม่สามารถกำหนด "เวลา" หรือกำหนดความเปลี่ยนแปลงได้ กล่าวอีกนัยยะหนึ่งก็คือมนุษย์ไม่ใช่ผู้กำหนดเวลา แต่เวลากำหนดสภาพชีวิตและสังคม เช่นวิกฤตที่จะต้องมาถึงอย่างแน่นอนเป็นยุคที่คืนทั้งหลาย (ซึ่งในอดีตกรรมกำหนดให้มาเกิดในช่วงนั้น) ต้องล้มตายลงอย่างทุกข์ทรมาน ถ้ามนุษย์ทำกรรมดี (กุศลกรรม) จะ ได้ไปเกิดในช่วงเวลาที่ดี และมีอายุยืนยาว ถ้าทำกรรมชั่ว (อกุศลกรรม) จะ ได้ไปเกิดในช่วงเวลาที่เลว เช่นวิกฤตดังกล่าวข้างต้น

คนในสังคมจารีตที่มีความคิดทาง เวลาแบบไตรภูมิจะ ไม่ให้ความสำคัญแก่เวลาตามประสบการณ์ กล่าวคือ ไม่ให้ความสำคัญแก่การ เปลี่ยนแปลงที่ เป็นจริงของชีวิตและสังคมว่าดำเนินมาและดำเนินไปอย่างไร เชื่อในการคลี่คลายเปลี่ยนแปลงของชีวิตและสังคมซึ่ง จะต้อง เป็นเช่นนั้นตามกฎแห่ง เวลาของพุทธศาสนาดังกล่าวมาแล้ว ดังนั้นแม้ว่า ความความเป็นจริง เขาจะ ไม่ได้มีชีวิตอยู่ในช่วง เวลาที่สังคมเสื่อมลง แต่เขาจะ เชื่อว่าสังคมเสื่อมลงเรื่อยๆ ตามคติปฏิจจอันตรธานและ จะ เร่งทำบุญให้ทานสร้างสมบารมี เพื่อจะ ได้ไปเกิดในช่วง เวลาที่ดี คือยุคพระศรีอาริย์

ความคิดทาง เวลา ดังกล่าวมาข้างต้นเริ่มมีความคลี่คลายเปลี่ยนแปลงในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ในหมู่ชนชั้นนำทั้งนี้เป็นผลสืบเนื่องมาจากการที่ชนชั้นนำได้มีประสบการณ์ใหม่จากสภาพความเปลี่ยนแปลงทาง เศรษฐกิจ โดยเฉพาะการค้าต่างประเทศที่มีลักษณะ เป็นธุรกิจมากขึ้น คือมีการลงทุนในการผลิตมีการวางแผนการค้า ตลอดจนการคิดค้นการช่าง เพื่อพัฒนาการผลิต จากความสำเร็จในการประกอบธุรกิจทำให้มูลนายและ โพร่จำนวนหนึ่งมีความคิดที่ให้ความสำคัญแก่ความเป็นเหตุเป็นผลมากขึ้น เป็นเหตุผลที่มีรากฐานอยู่บนความจริง เชิงประสบการณ์และความเชื่อมั่นในศักยภาพของมนุษย์มากกว่าเดิม² ทั้งหมดนี้เป็นสาเหตุสำคัญที่ทำให้ชนชั้นนำมีความคิดต่อชีวิตของมนุษย์ต่างๆไปจากเดิม เริ่มเห็นว่ามนุษย์สามารถกำหนดวิถีชีวิตของตนได้มากขึ้นด้วยคุณลักษณะของมนุษย์เอง ความเปลี่ยนแปลงของธรรมชาติและชีวิตมนุษย์ เช่นนี้จะสะท้อนให้เห็นชัด เจนจากหนังสือ เรื่อง *นางนพมาศ* ซึ่งตัวเอกคือนางนพมาศนั้นนอกจากจะประสบความสำเร็จทาง โลกอย่างสูงแล้ว ยังมีส่วนช่วยเหลือผู้อื่นด้วยปัญญาอันเฉลียวฉลาด เช่นทำให้อู่ที่เคยประพาศตัวผิดผลาด "...เกินกว่ากลับตัวได้ด้วยเหตุผลคือปัญญาของข้าพเจ้านพมาศ..."³ ชีวิตของมนุษย์เริ่มไม่ได้ถูกกำหนดมาจากกรรม

เก่าในชาติก่อนๆแต่สามารถจะ เปลี่ยนวิถีชีวิตทั้งหมดของตนเองและผู้อื่นโดยอาศัยสติปัญญาที่ตนมีอยู่ และการมีชีวิตอยู่ในโลกนี้มีความหมายมากกว่าที่จะทำความรู้แจ้งในหลักไตรลักษณ์และสำนึกว่าชีวิตเป็น อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา เท่านั้น แต่มนุษย์สามารถและพึงสร้างสรรค์สิ่งใหม่ๆที่จะตกทอด เป็นมรดกแก่คนรุ่นหลัง ดังที่ผู้ประพันธ์ *นางนพมาศ* ในรัชกาลที่ 3 พยายามแสดงให้เห็นว่านางนพมาศได้สร้างสรรค์สิ่งใหม่ที่มีค่าคือ "โคมลอยรูปดอกประมุก" ขึ้น ซึ่งทำให้นาง "มีชื่อเสียงปรากฏอยู่ในแผ่นดิน" และยังพยายามแสดงให้เห็นด้วยว่าสิ่งใหม่ที่ได้รับการสร้างสรรค์ขึ้นนี้ได้รับการสืบทอดเป็นเวลายาวนาน ดังความว่า

"...ครั้นถึงโคมรูปดอกประมุกของข้าน้อย สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว... ครัสชมว่าโคมลอยอย่างนี้งามประหลาดยิ่งหาเคยมีไม่... ก็ดำรัสว่าข้าน้อยนี้มีปัญญาฉลาดสมที่เกิดในตระกูลนักปราชญ์ กระทำถูกต้องควรจะถือเอาเป็นเยี่ยงอย่างได้ จึงมีพระราชบริหารบำเพ็ญศุภกิจว่า แค้นสืบไปเบื้องหน้า โดยลำดับกษัตริย์ในสยามประเทศ ถึงการกำหนดกษัตริย์กษัตริย์วันเพ็ญเดือน 12 ... ก็ให้กระทำให้โคมลอยเป็นรูปดอกประมุก อุตส่าห์การบูชาพระพุทธรูปที่มณฑลที่ตราบเท่ากัลปวาสาน อันว่าโคมลอยรูปดอกประมุกก็ปรากฏมาจนเท่าทุกวันนี้ แต่คำสมมติเปลี่ยนชื่อเรียกว่าลอยกระทงทรงประทับ เหตุตั้งนี้ข้าน้อยผู้ชื่อว่า นพมาศก็ถึงซึ่งมีชื่อปรากฏอยู่ในแผ่นดินได้อย่างหนึ่ง..."⁴

การอธิบายสิ่งใหม่ที่ก่อสร้างสรรค์ขึ้นและตกทอดมาจนถึงปัจจุบัน และการตั้งประดิษฐานของนางนพมาศที่จะ "...ให้ชื่อไว้ว่าแผ่นดินสิ้นกาลช้านานให้ได้..."⁵ แสดงให้เห็นถึงความเปลี่ยนแปลงของความคิดทางเวลาอย่างชัดเจน กล่าวคือ ในสังคมจารีตความต้องการมีชื่อเสียงปรากฏไว้ให้คนรุ่นหลัง ได้รับรู้ขึ้นไม่เกิดขึ้นเพราะทุกสิ่งรวมทั้งตัวมนุษย์และสังคมถูกถือว่าเป็น อนิจจัง อนัตตา นอกจากนี้ในสังคมจารีตจะ ไม่ต้องการอะไรใหม่การสร้างสรรค์สิ่งใหม่เกิดขึ้นมาไม่มีความหมายอะไร แต่ผู้แต่ง *นางนพมาศ* อยู่ในสังคมที่กำลังเปลี่ยนแปลงการสร้างสรรค์สิ่งใหม่จึงมีความหมายและสำคัญต่อสังคม วิธีการที่ผู้แต่งใช้คือ การอธิบายสิ่งที่นางนพมาศสร้างสรรค์ขึ้นใหม่ที่ดำรงอยู่สืบเนื่องต่อมา เป็นเวลายาวนาน และทำให้นางนพมาศมีชื่อเสียงปรากฏอยู่ในแผ่นดิน การอธิบายเช่นนี้น่าจะมีพลังจูงใจอย่างมากให้คนในสังคมสร้างสรรค์สิ่งใหม่ขึ้นในทำนองเดียวกับการสร้างสรรค์ของนางนพมาศซึ่งแสดงให้เห็นความคิดทางเวลาที่แตกต่างไปจากเดิม กล่าวคือ ความคิดทางเวลาแต่เดิมนั้นเป็นความคิดที่เวลาดำเนินไปบนทางที่เสื่อมลงส่วนความคิดทางเวลาที่ปรากฏใน *นางนพมาศ* เป็นเวลาที่ดำเนินไปเรื่อยๆเป็นเวลายาวนานที่ไม่มียุ่ว่าเสื่อมลง ความคิดทางเวลาที่มึลักษณะของการดำเนินไปเรื่อยๆ เช่นนี้เป็นรอยต่อระหว่างความคิดทางเวลาแบบเดิมที่มีลักษณะเสื่อมลงกับความคิดทางเวลาที่มึลักษณะก้าวหน้าซึ่ง เป็นความคิดทางเวลาที่จะ เกิดขึ้นในช่วง เวลาหลังจากนั้นมา ดังจะกล่าวต่อไปข้างหน้า

ความเปลี่ยนแปลงของความคิดทางเวลาในช่วงที่นางนพมาศถูกเขียนขึ้น แม้จะปรากฏขึ้นแล้วดังกล่าข้างต้น แต่เนื่องจากเป็นระยะเวลาเริ่มแรกของการเปลี่ยนแปลงความคิด เดิมจึงยังคงมีพลังอยู่ เช่นใน *นางนพมาศ* นี้เองยังคงปรากฏความคิดเกี่ยวกับการเวียนว่ายตายเกิดในไตรภุมิสะ ท่อนให้ เห็นว่าความคิดทาง เวลาของคนในช่วง เวลาดังกล่าวยังไม่ลงรอยเป็นความคิดใหม่อย่างแท้จริง หนังสืออีกเรื่องหนึ่งที่สะท้อนถึงความคิดทาง เวลาแบบใหม่ซึ่งให้ความสำคัญแก่เวลาตามประสบการณ์ที่เป็นจริงของมนุษย์ไม่ใช่เวลาในไตรภุมิ คือหนังสือ *ขุนช้างขุนแผน* วรรณกรรมเรื่องนี้แตกต่างจากเรื่องอื่นๆที่เขียนขึ้นในเวลาก่อนหน้านั้น อย่างสำคัญตรงที่

"...เริ่มเรื่องด้วยการบอกศักราชชัดเจน บอกรัชกาล...ทำให้มีการกำหนดเวลาและสถานที่อย่างแน่นอน...ยิ่งกว่านั้นเวลาและสถานที่ซึ่งกำหนดเช่นนี้ยังเป็นที่เข้าใจของคนอ่านว่าเป็นจริง ผิดกับเรื่องชาดกซึ่งแม้กำหนดเวลาและสถานที่แตกต่างกัน แต่ผู้อ่านก็เข้าใจเสียแล้วว่าเป็นเรื่องสมมุติ จึงมีความหมายแต่ว่า "อดีตกาลนานไกล" หรือ "กาลครั้งหนึ่ง" เท่านั้น..."

อย่างไรก็ตามในเนื้อเรื่องของ *ขุนช้างขุนแผน* นอกจากจะปรากฏความคิดเรื่องการเวียนว่ายตายเกิดในไตรภูมิแล้ว ยังปรากฏว่าบางครั้งผู้แต่งไม่ได้เคร่งครัดกับเวลาที่เป็นจริงในชีวิตมนุษย์ ดังที่มีผู้พบว่า

...เมื่อพี่ชายหลายชুমพลคือพระวายุโกรธกับพี่สะใภ้คือศรีมาลา ศรีมาลาท้องแก่ หลายชุมพลมีอายุ 9 ขวบ หลายชุมพลจึงหนีกลับบ้านอายุได้ 15 ปีจึงกลับมาทำรบพระวายุ เสร็จแล้วพระพันวษาหาคนไปตามขุนแผนกับหลายชุมพลเข้ามา ให้ศรีมาลาออกไปตาม ศรีมาลาที่ยังท้องแก่อยู่..."

ความสับสนไม่ลงรอยกันของความคิดทางเวลายังปรากฏให้เห็นใน "พระราชปจจุลา" ของสมเด็จพระราชวังบรมมหาศัศิตพลเสสย์ ซึ่งทรงนำความคิดทางเวลาแบบใหม่ที่เป็นเวลาตามประสบการณ์ของมนุษย์ไปตั้งข้อสงสัยกับความคิดทางเวลาแบบไตรภูมิโดยทางมีพระราชปจจุลาต่อพระสงฆ์ ความว่า

...ผู้ใดได้กระทำสังฆเภทในท่ามกลางกัลป์ ผู้นั้นจะไปทนทุกข์เวทนาอยู่จนกว่าสิ้นกัลป์ ถ้าวันพรุ่งนี้จะสิ้นกัลป์ บุคคลใดกระทำสังฆเภทในวันนั้น ก็จะไปทนทุกข์เวทนาอยู่ในนรกแต่วันเดียวเท่านั้น..."

และยังทรงมีพระราชปจจุลาเกี่ยวกับเวลาอีกข้อหนึ่ง "ว่าด้วยพระศรีอริยเมตไตรยจะมาตรัสในโลกนี้กำหนดเวลานานเท่าไร"¹⁰ ความสงสัยเกี่ยวกับเวลาแบบไตรภูมิเช่นนี้เกิดขึ้นเนื่องจากประสบการณ์ทางเศรษฐกิจและสังคมที่เปลี่ยนไปดังกล่าวมาแล้วทำให้ชนชั้นนำเริ่มมีความคิดทางเวลาที่มีพื้นฐานอยู่บนความจริงตามประสบการณ์กล่าวคือ

ในความคิดทางเวลาแบบไตรภูมิ เวลาเป็นสิ่งที่ประสบการณ์ของมนุษย์ธรรมดาทั่วไปไม่อาจรู้หรือประมาณได้ นั่นคือ โดยประสบการณ์ของมนุษย์แล้วจะไม่สามารถประมาณได้ว่าอีกนานเท่าใดจึงจะสิ้นกัลป์อีกนานเท่าใดพระศรีอารีย์จึงจะมาตรัส ฯลฯ และจะไม่ทราบว่าจะค่าเงินมาอย่างไรและจะค่าเงินไปอย่างไร ต้องเป็นผู้บรรลุโพธิญาณเช่นพระพุทธเจ้าจึงจะรู้ได้ คนอื่น"ต้องอาศัยการบอกหรือการสั่งสอนของพระพุทธเจ้าจึงจะรู้แต่ก็จะรู้อย่างคลุมเครือเท่านั้นไม่สามารถระบุหรือกำหนดด้วยประสบการณ์ของบุคคลได้อย่างชัดเจน กล่าวได้ว่าเป็นเวลาแบบเหนือจริง

ภายใต้กรอบความคิดทางเวลาแบบไตรภูมิ ช่วงเวลาประมาตหนึ่งร้อยปีที่มีมนุษย์มีชีวิตอยู่มีความหมายน้อย

มากเมื่อเทียบกับเวลานานแสนนานที่มนุษย์ เวียนว่ายตายเกิดในไตรภุมิและแท้ที่จริงแล้ว เวลาของมนุษย์ เช่นนี้หาได้มีอยู่จริงแต่เป็นมายาตามหลักไตรลักษณ์ยิ่ง เวลาหนึ่งวันก็ยิ่งมีความน้อยลง ไปอีกผิดกับความคิดทาง เวลาแบบใหม่ที่เวลาหนึ่งวันกลายเป็นสิ่งที่มีอยู่จริงหรือมีสาระสำคัญสามารถใช้ประสาหล่มผัส เช่นสายตาวัดได้จากการเดินทางครบหนึ่งรอบของ เข็มนาฬิกา

เนื่องจากกรมพระราชวังบวรมหาดคีพลเสพยาทรงมีความคิดทาง เวลาแบบใหม่คือ เวลาที่มีอยู่จริง รับรู้ได้หรือประมาณได้ด้วยประสบการณ์ของมนุษย์ทั่วไปดังกล่าวนั้นแล้วพระองค์จึง ไม่ทรง เข้าพระทัยในเวลาแบบไตรภุมิ จนต้องมีพระราชบัญชาต่อพระสงฆ์ดังกล่าวข้างต้น คำถวายวิสัยนาของพระสงฆ์สะท้อนให้เห็นว่าพระสงฆ์ยังคงมีความคิดทาง เวลาแบบไตรภุมิอย่างสมบูรณ์ ดังความว่า

"...บุคคลกระทำให้สังฆเภทในที่ท่ามกลางกัลป์ ก็คงพ้นจากนรกในที่สิบห้ายแห่งอายุกัลป์ คือกำหนดแต่มนุษย์ทั้งหลายอายุได้แสนปี แล้วลดลงจนถึงอายุสิบปี เป็นอายุโศข เรียกว่าอายุกัลป์ เป็นการอันกำหนดโทษแห่งสังฆเภทกรรม."¹¹

และ

...นักปราชญ์ผู้รู้ด้วยประการดังนี้ ในการเมื่ออายุเจริญขึ้น สมเด็จพระพุทธเจ้าทั้งหลายมิได้บัง เกิดในโลก เมื่อมนุษย์ทั้งหลายอายุถอยลง เป็นหายนะศาวร์แก่การกาลแล้ว สมเด็จพระพุทธเจ้าจึงมาบัง เกิด สมเด็จพระผู้มีพระภาคพระพุทธรุคคีร์สไว้แก่พระภิกษุทั้งหลาย ว่าองค์พระอริยมะตไตรยจักมาบัง เกิดในกาลเมื่อมนุษย์มีอายุเจริญขึ้นหามิได้...¹²

ความแตกต่างในความคิดทาง เวลาระหว่างชนชั้นนำทางโลกกับพระสงฆ์ เป็นผลสืบเนื่องมาจากการที่คนสองกลุ่มนี้ดำรงอยู่ในสภาพแวดล้อมทาง เศรษฐกิจและสังคมที่แตกต่างกันชนชั้นนำทางโลกมีชีวิตอยู่ในสังคมที่ทำการผลิตเพื่อส่งออก การค้าขายตัวและสังคมมีความเสมอภาคมากขึ้น พระสงฆ์แม้จะอยู่ในสังคมเดียวกันก็จริง แต่วิถีชีวิตของพระสงฆ์ก็แตกต่างไปจากคนทั่วไป เพราะพระสงฆ์ไม่ได้ทำการผลิตในทาง เศรษฐกิจหรือทำการค้า หน้าที่โดยตรงของพระสงฆ์ก็คือการประพฤติปฏิบัติตนตามจารีตประเพณีและสืบทอดจารีตประเพณีของสังคมไปสู่คนรุ่นหลัง ดังนั้นความคิดของพระสงฆ์จึงมีลักษณะ อนุรักษ์นิยมสูงหรือมีความเปลี่ยนแปลงช้ากว่าและน้อยกว่าชนชั้นนำทางโลกมาก

อย่างไรก็ตาม ครบชาติที่คนเกือบทั้งหมดในสังคมยังคง เห็นว่าความคิด หรือคำสอนของพุทธศาสนาเป็นปรหมัตถ์จะอยู่ชนชั้นนำทางโลกก็ยากที่จะ เผอิญหน้าโดยตรงกับความคิดความเชื่อ เดิมของพุทธศาสนาดังปรากฏในหนังสือ *นางนพมาศ* ซึ่งอาจารย์นิธิ เอียวศรีวงศ์ วิเคราะห์ไว้ว่า

... "ความรู้" ที่นางนพมาศเสนอนั้น แม้จะขัดแย้งกับ *เดกมิกก* หรือ *ไตรโลกวิมัจฉัย* แต่ผู้แต่ก็มีระดับความขัดแย้งให้เห็นได้ประจักษ์ ชี้ไปยังไปกว่านั้น เพื่ออธิบายต้นกำเนิดของความรู้ซึ่งไม่มีในตำราโลกภูมิของพุทธศาสนานี้ ผู้แต่งจึงได้กำหนดคำให้นางนพมาศเป็นลูกพรหมณ์ เล่าเรียนคำภีร์ไตรภุมิ เพื่อให้ได้

เห็นชัดเจนว่าเป็น "ความรู้" อีกอย่างหนึ่ง ซึ่งมีต้นกำเนิดที่แตกต่างจากความรู้ที่ได้จากพุทธศาสนา เท่ากับว่าผู้แต่งพยายามรักษาความคิดลึกลับของต้นกำเนิดแห่ง "ความรู้" ของพุทธศาสนาไว้ตามเดิม.....ลักษณะประนีประนอมนี้เป็นธรรมชาติของระยะ เริ่มต้นของการเปลี่ยนแปลงโลกทรรศน์...¹³

สมเด็จพระมหาพรตราชวังบวรมหาศกคิพลเสขย์ก็เช่นเดียวกัน แม้ว่าจะทรงมีพระราชบัญชาตั้งข้อสงสัยเกี่ยวกับความคิดทาง เวลาของพุทธศาสนา แต่ก็ทรงระบุมความมุ่งหมายของการมีพระราชบัญชาเกี่ยวกับเรื่องนี้ไว้ว่าเพื่อให้ ".....หายความสงสัย จะได้เป็นที่เจริญปฏิริยาสู่นานาชาติสืบไปบนพุทธศาสนาว่าจะถ้าน 5,000 ปี...¹⁴

จากการที่ความคิดทาง เวลาที่มีอยู่เดิมมาจากความคิดทางพุทธศาสนา และชนชั้นนำทางโลกไม่กล้าเผชิญหน้าโดยตรงกับความเชื่อทางพุทธศาสนาเช่นนี้ ทำให้ความเปลี่ยนแปลงของความคิดทาง เวลาของคนในสังคมเกิดขึ้นได้อย่างแท้จริง เมื่อศาสนจักรเองเผยแพร่อำนาจทางพุทธศาสนา (ที่ผ่านการตีความใหม่) ที่มีพื้นฐานอยู่บนความคิดทางเวลาแบบใหม่ นั่นคือเกิดขึ้นเมื่อเจ้าห้ามกฏซึ่งทรงเป็นส่วนหนึ่งของชนชั้นนำทางโลกที่มีลักษณะความคิดแบบกระตุมได้เข้ามาสู่ศาสนจักรซึ่งมีความคิดอนุรักษ์นิยม ทำให้พระองค์ซึ่งทรงมีมาตรฐานของความจริงและความดีแตกต่างจากพระสงฆ์ ทรงเห็นว่าพระสงฆ์มีความบกพร่อง เกินกว่าจะทรงยอมรับได้ จึงทรงปฏิเสธการมีอยู่ของคณะสงฆ์ไทยในเวลานั้นว่า "...ศาสนวงศันอันธรรมาแต่ตั้งกรุง เก่าแตกแก่หน้านั้นแล้ว..."¹⁵ ซึ่งเท่ากับเป็นการปฏิเสธสิ่งที่พระสงฆ์สอนอยู่ในเวลานั้นด้วยว่ามีชั้บรมัตถลัจจะ หรือมีชั้คำสอนของพระพุทธเจ้าอย่างแท้จริง โดยทรงวิจารณ์ว่า

.....ท่านซึ่ง เป็นพระอาจารย์นั้นจะพูดจาสั่งสอนในพระธรรมอันใดก็งับงับอ้อมอ้อมไม่อธิบายให้กระจ่างสว่าง ... ครั้นศิษย์ใดถามบ้างก็โกรธ พูดอวดคิดโบรณาจารย์...เป็นการเอื้อนอำง่าซ่อนเงื่อน ต้นตอไปมิได้รู้ว่าผิดแลชอบ..
...¹⁶

นอกจากเจ้าห้ามกฏหรืออริยคุณิกจะทรงปฏิเสธคำสอนของพระสงฆ์ไทยในเวลานั้นแล้ว พระองค์ยังทรงแสดงให้เห็นว่าคำสอนของ โบรณาจารย์ทั้งหลายก็มีความผิดพลาดอยู่มาก เพื่อที่พระองค์จะทรงสามารถปฏิเสธคำสอนทางพุทธศาสนาที่ตกทอดมาในสังคมไทยได้อย่างกว้างขวางที่สุด และสามารถปลุกฝังความคิดชุดใหม่ให้แก่คนในสังคมได้ พระองค์ทรงชี้ให้เห็นว่า

....โทษแห่งก้อยคำ ซึ่งจะชักให้ศาสนาที่ตีเสียบดังก่ล่าวามีเข้าแปลปลอมในพุทธศาสนาเนี้ยมากนัก เป็นด้วยบุญชนคนหนาเห็นแก่อามิสหายา... อาศัยพึ่งศาสนาเลี้ยงชีวิต เข้ามาอยู่ในศาสนารับศาสนามีมาช้านาน.....เอาแต่พระนามพระพุทธเจ้าซึ่งเป็นพระบรมศาสดาเข้าอ้างว่านี่คำพระพุทธเจ้า นี้พุทธวิจาณะ.....

.....คำที่คนใดกล่าวได้อ้างพระพุทธศาสนาแล้วไว้ ชนในทุกวันบัดนี้ ยากนักที่จะรู้แน่ ว่า โทนเป็นคำสอนของพระพุทธเจ้าจริง โทนเป็นคำเท็จ แทรกแซง

แปลกล่อมเข้า ดั่งน้ำใต้...¹⁷

การปฏิเสศคณะสงฆ์เป็นการเน้นว่าคำสอนทางพุทธศาสนาเดิมมีข้อผิดพลาดและการสถาปนาคณะสงฆ์ธรรมยุติกนิกายมีผลอย่างมากต่อการเปลี่ยนแปลงในสังคมไทยโดยเฉพาะในด้านความคิด เนื่องจากเป็นการเปิดโอกาสให้ความคิดใหม่ๆที่เกิดขึ้นได้พัฒนาต่อไปโดยไม่ถูกจำกัดจากความคิดความเชื่อเดิม แม้ว่าผู้สถาปนาธรรมยุติกนิกายจะทรงประกาศว่าคำสอนของธรรมยุติกนิกายมีพื้นฐานอยู่บนพระไตรปิฎกเพื่อสร้างการยอมรับ แต่ที่แท้จริงแล้วพระองค์ได้ทรงตีความคำสอนใหม่หรือเพิ่มเติมคำสอนใหม่ๆที่ไม่เคยมีปรากฏในคำภีร์ทางพุทธศาสนาเล่มใดเข้าไปด้วยมาก¹⁸ แนวทางของธรรมยุติกนิกายดังกล่าวมานี้ สอดคล้องกับแนวความคิดทางศาสนาของชนชั้นนำจำนวนหนึ่งในเวลานั้น เช่น สมเด็จพระราชวังบรมมหาศคคิพลเสขย์ ก็ได้ทรงมีพระราชบัญชาว่า "...ผู้แต่งคัมภีร์อโศกนิตติ เรื่องมารวิชัยและทศโพธิ์สัตว์แอบอ้างเอาพระพุทธรูป จะ เป็นกล่าวคู่พระพุทธรูปจะหรือไม่..."¹⁹ ความสอดคล้อง เช่นนี้เป็นปัจจัยหนึ่งที่ทำให้หัวขีรญาณภิกษุทรงได้รับการเลือกให้เป็นพระมหากษัตริย์ และธรรมยุติกนิกายได้รับความนิยมนับถือจากคนในสังคมมากขึ้นตามลำดับเท่าที่ทำได้ทำให้ความคิดใหม่ในสังคมไทยขยายตัวได้รวดเร็วและกว้างขวางขึ้นเรื่อยๆ

รากฐานของแนวความคิดของธรรมยุติกนิกาย คือความสำนึกในศักยภาพของมนุษย์ซึ่งมีความสัมพันธ์อย่างแนบแน่นกับความคิดทางเวลาแบบใหม่ กล่าวคือ ขีรญาณทรงแสดงพระราชดำริเกี่ยวกับมนุษย์ไว้ว่า

...สัตว์ทั้งหลายที่มีอยู่ ณ พื้นดินเป็นพวกสุดตมิมิเช่นพวกเรา ท่านเรียกว่า "มนุษย์" เพราะ เป็นพวกที่มีใจสูง โดยที่มีความเป็นไปด้วยอาการอันวิจิตร น่าพิศวง และ โดยรู้จักคิดเรื่องต่างๆล้นไปถึงกาลไกลๆก็ได้ ปัญญาของพวกสัตว์นั้นเล่า ก็วิจิตร แม้พิศดาร ปรากฏอยู่นานๆ สัตว์พวกนั้นจะรู้จักปรับปรุงในกิจการต่างๆโดยวิชาการ เป็นเอนก รู้จักบรรณาสนาส ก้าวทุกข์เบื้องหน้าแต่ตายไป เพราะ เหตุนั้นสัตว์พวกนั้นท่านจึง เรียกอย่างนั้น ให้แตกต่างจากสัตว์เดรัจฉานทั้งหลาย...²⁰

ด้วยความเชื่อมั่นในศักยภาพของมนุษย์ว่า "เป็นผู้มีปัญญา รู้จักใช้ความคิดและมีจิตใจสูง"²¹ ทำให้หัวขีรญาณภิกษุเน้นการกลับไปสู่พระไตรปิฎกเพราะความเชื่อมั่นว่ามนุษย์ในปัจจุบันนั้นมีศักยภาพพอที่จะรับรู้ธรรมะที่ถูกต้องแท้จริงได้อย่างสมบูรณ์ ความเชื่อ เช่นนี้เกิดขึ้นได้เมื่อไม่เชื่อในคติบังจันทรธานที่ว่าโลกกำลังเสื่อมลง และมนุษย์รับรัฐธรรมนูญน้อยลงตามลำดับซึ่งเป็นความคิดทางเวลาที่ผูกพันกับจักรวาลวิทยาแบบไตรภูมิหลักการของธรรมยุติกนิกายที่เน้นให้สังฆียึดมั่นในพระธรรมวินัยก็มีพื้นฐานอยู่บนความคิดทางเวลาแบบใหม่เช่นกัน กล่าวคือแต่ เดิมทีสังฆและคฤหัสถ์ต่างก็อยู่ในโลกเดียวกัน ต้องบำเพ็ญศีล สมาธิ ปัญญาในทำนองเดียวกัน และเป้าหมายสูงสุดในชีวิตเหมือนกันคือพระนิพพานแต่ในระยะที่มีการสถาปนาธรรมยุติกนิกายนั้นโลกเริ่มแยกเป็นสองทางคือ "ทางโลก" และ "ทางธรรม" พระสงฆ์ถูกคาดหวังให้จำกัดตัวเองอยู่ในทางธรรมซึ่งแยกออกจากทางโลก ในช่วงนี้ทั้งทางโลกและทางธรรมล้วนตั้งอยู่บนเวลาแบบใหม่เป็นเวลาที่ไม่ได้ดำเนินไปในทางเสื่อมลง ดังนั้นพระสงฆ์ซึ่งดำรงอยู่ในทางธรรมจึงมีหน้าที่ต้องประพฤติปฏิบัติตามพระธรรมวินัยอย่างเคร่งครัดเพื่อดำรงพระศาสนาไว้ "คำสั่งสอนของพระองค์ก็จะ เป็นไปสิ้นกาลนาน"²² สำหรับการรักษาศีลของคนที่อยู่ในทางโลก ขีรญาณภิกษุก็ได้เสนอให้ "รักษาศีล 5 ชั้นต่ำ" เพื่อ "ประสงค์จะให้คนที่ยังไม่สามารถประพฤติศีล 5 อย่างละเอียดได้ค่อยประพฤติไปจนคุ้นเคยเข้าจะได้รักษาศีล 5 อย่างละเอียดได้..."²³

นับเป็นการเสนอที่พื้นฐานอยู่บนความคิดที่ว่ามนุษย์สามารถจะพัฒนาตนเองในการรักษาดีลจากง่ายไปสู่ยากซึ่งแสดงถึงการมีความคิดทาง เวลาแบบใหม่ คือ เวลาของชีวิตมนุษย์ในชาตินี้ที่มีลักษณะที่ก้าวหน้า เพราะมนุษย์สามารถพัฒนาตนเอง โดยการ เรียนรู้จากประสบการณ์ที่เป็นจริงในโลกนี้ ชีวิตมนุษย์ก้าวหน้าขึ้นได้ด้วยการกระทำของตนเองในชาตินี้ ชีวิตไม่ได้ถูกกำหนดไว้แล้วด้วยกรรมในอดีตชาติที่สั่งสมมานานนับชาติไม่ถ้วนดังที่เคยเชื่อกันมา

ความเปลี่ยนแปลงของความคิดทาง เวลาซึ่งปรากฏชัดเจนในการอธิบาย เรื่อง "กรรม" อันเป็นความคิดพื้นฐานของพุทธศาสนา แต่เดิมนั้นความคิดเรื่องกรรมนี้จะมีพื้นฐานอยู่บนความคิดทาง เวลาแบบไตรภูมิที่กรรมในอดีตชาติ ซึ่งสั่งสมมาในภูมิต่างๆ จะกำหนดชีวิตในชาตินี้ เมื่อความคิดทาง เวลาเปลี่ยนแปลงไปความคิดเรื่องกรรมก็เปลี่ยนแปลงไปด้วยโดยคำอธิบายเรื่องกรรมจะมีพื้นฐานอยู่บนความคิดทาง เวลาแบบใหม่ คือ เวลาของมนุษย์ในชาตินี้หรือ เวลาที่เป็นจริงตามประสบการณ์ "ชาติก่อน" มีความหมายน้อยลงมาก เห็นได้ชัดว่าการอธิบาย เรื่องกรรมและผลกรรมที่มนุษย์ได้รับนั้นจะ เลี่ยง ไปอธิบายกรรมที่มนุษย์ได้กระทำใน "กาลก่อน" แทน "ชาติก่อน" แล้วเน้นผลกรรมที่ตกแก่มนุษย์ใน "ชาตินี้" มีชื่อ "ชาติหน้า" เช่น ถ้าในกาลก่อนประกอบกุศลกรรมจะยังผลให้ "เป็นที่รักใคร่พึงใจเป็นที่บารอณา"²⁴ ถ้าในกาลก่อนประกอบอกุศลกรรมจะยังผล "ทำให้ผู้ปฏิบัติได้รับความเดือดร้อน"²⁵ เป็นต้น สมเด็จพระสังฆราช (สา) ถึงกับทรงพระนิพนธ์ว่า "...ความประพฤติดของมนุษย์ทั้งหลาย ย่อมมุ่งหมายผลประโยชน์ชาตินั้นมากกว่าที่มุ่งผลประโยชน์ชาติหน้านั้นน้อยนัก..."²⁶

เมื่ออดีตกรรมในชาติก่อนๆ มีความสำคัญน้อยลงดังกล่าวมานี้ชีวิตมนุษย์ในชาติปัจจุบันจึงมีความสำคัญมากขึ้น การเกิดและการมีชีวิตอยู่ไม่ช้ามายา ตามหลักไตรลักษณ์หากแต่มีความสำคัญจนกระทั่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวตั้งแต่ครั้งยังทรงผนวชได้ทรงริเริ่มให้มีการทำบุญวันเกิดขึ้นโดยที่ "...ทรงมีพระราชดำริว่า เห็นว่า การซึ่งมีอายุมากถึงบรรจบครบรอบปีไม่ตายไปเสียก่อนเป็นเวลาอันอุดมอย่างหนึ่ง ซึ่งเป็นที่ควรยินดี..."²⁷ ชีวิตที่ดีในอนาคตมีชื่อชีวิตที่ใช้เวลาไปกับการบำเพ็ญศีล สมาธิ ปัญญา หรือการประพฤติธรรมเพื่อบรรลุนิพพานอีกต่อไป จุดมุ่งหมายของชีวิตที่น่าพึงปรารถนากลายเป็นความสำเร็จทาง โลกอย่างแท้จริง ดังปรากฏในพระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานพรสมเด็จพระยาเทวะวงศ์วโรปการเมื่อแรกประสูติ เมื่อ พ.ศ. 2401 ความว่า

... เพราะ เสด็จแห่งพระรัตนตรัย เพราะ เหตุแห่งบุญของเราด้วย ขอกุมารผู้
เป็นบุตรของเรานี้ จงมีอายุยืนนาน มีความสุขสำราญ ไม่มีโรค มียศ มีบริวาร
แลประกอบด้วยเดช เห็นปานนั้น พึงรักษามารดาของตนอย่างไรจากบุรุษอื่น แล
พึงตามรักษาตระกูลแม่เป็นของบิดาไว้ในอนาคตกาล...²⁸

หรือโคลงพระราชนิพนธ์พระราชทานพรกรมหมื่นวิศุนนารถนิภาธรเมื่อแรกประสูติเมื่อ พ.ศ. 2399 ความว่า

จงสบายกายพ้นโรค	ร้อยประการ
จงสถิตย์นับพรชากาล	เกือบร้อย
จงทรงยศยั่งยืนาน	เสมอสมเ้า ไปเทอญ

สมบัติอย่าได้น้อย	เร่งได้โดยเจริญ
.....
คืออายุพรหมสุขทั้ง	กำลัง
จงสภิตย์โดยหวัง	ว่าให้
เกียรติยศชื่อถาดัง	ตลอดโลก เทอญนา
.....29

จะเห็นได้ว่า พระพรที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานพระเจ้าลูกยาเธอ นั้น ไม่มีคอนดิเลยที่กล่าวถึงการประพัตติธรรมหรือการศึกษาพระธรรมเพื่อบรรลุนิพพาน แต่ทรงเน้นความสุขทางโลกซึ่งแสดงให้เห็นว่าทรงให้ความสำคัญแก่ชีวิตในโลกว่ามีความหมายหรือความสำคัญในตัวเอง มิใช่เป็นเพียงทางผ่านเพื่อไปสู่เป้าหมายอย่างอื่นเช่นพระนิพพาน เป็นต้น

นอกจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรงให้ความสำคัญแก่ชีวิตมนุษย์ในโลกนี้แล้วพระองค์ยังมีพระราชดำริเกี่ยวกับเวลาของรัฐว่า รัฐเปลี่ยนแปลงในทางก้าวหน้าหรือเจริญขึ้นได้ มิใช่เสื่อมลงตามคติปัญจอันตรธาน³⁰ แต่ไม่พบหลักฐานว่าพระองค์ได้ทรงปฏิเสธคติปัญจอันตรธานอย่างตรงไปตรงมาในที่ใด ซึ่งอาจเป็นเพราะพระองค์ไม่ทรงต้องการเผชิญหน้าโดยตรงกับพุทธศาสนาดังกล่าวมาแล้ว การปฏิเสธคติปัญจอันตรธานอย่างตรงไปตรงมาด้วยเหตุผลที่วางอยู่บนประสภารัตน์ที่เป็นจริงของมนุษย์เกิดขึ้นในรัชกาลที่ 5 โดยองค์พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเอง พระองค์ทรงพระราชนิพนธ์ว่า

.....ในเรื่องปัญจอันตรธานนี้ มีคำทำนายที่พระอรรถกถาจารย์ได้กะไว้ว่าจะเสื่อมลงตามลำดับ...โดยเชื่อมั่นว่า ต่อไปภายหน้าคนจะเรียวลงไปทุกชั้น สติปัญญาความรู้ก็จะน้อยลงทุกชั้น ถ้อยคำสั่งสอนอันใดที่เป็นคำสั่งก็จะไม่มีผู้ใดอยากฟังและฟังก็จะไม่เข้าใจ...ความคิดที่เกิดขึ้นเช่นนี้ ก็เพราะได้สังเกตเห็นเด็กที่มันเกิดมาเมื่อเวลาตอนมีอายุมากแล้วนั้นดูโง่กว่าตัวมาก กว่าเด็กนั้นจะมีอายุมากเท่าตัวผู้สัง เกิด ผู้สัง เกิดก็ตายไปเสียก่อนแล้ว ไม่ได้ซึ่ง ได้เทียบกันว่ามันจะดีเท่าตัวใดหรือไม่ แต่ที่เห็นนั้นโลกตั้งมานานเท่าใด มนุษย์ก็ซุกซนวิชาความรู้เปิดเผยขึ้นทุกวันทุกคืนตามลำดับ จนซึ่งเกิดภายหลังย่อมจะรู้การอะไร ได้คิดได้เร็วกว่าเราซึ่งเป็นผู้กำลังซุกซนอยู่...ก็เปรียบเหมือนกับคนที่เกิดภายหลังได้อาศัยกำลังคนแต่ก่อนซุกซนวิชาความรู้ขึ้นไว้แล้ว เมื่อมีครูอาจารย์บอกเล่าก็เรียนรู้ได้โดยเร็ว เพราะฉะนั้นผู้ซึ่งเกิดภายหลังถ้าได้รู้วิชาทันผู้ที่เกิดก่อนได้โดยเร็วกว่าผู้ที่เกิดก่อนจะเสาะแสวงหาวิชาเอง เพราะฉะนั้นความคิดที่เห็นว่าต่อไปภายหน้ามีแต่จะเลวทรามลงนั้นจึงเป็นการผิด...
...ข้าพเจ้าอยากจะหาโอกาสเห็นและเชื่อมั่นที่ว่าไปภายหน้าจะเรียวลงไป เป็นความคิดอันน่าให้โทษยิ่งใหญ่มากผู้ที่ถือ เพราะทำให้...ไม่มีความอดสูหาที่จะคิดทำอันใดขึ้น เพราะถือว่าคิดไปทำไปก็เปล่าๆเพราะเรามันเรียวลง

เสียแล้ว จะทำให้เหมือนท่านแต่ก่อนไม่ได้ เป็นความคิดที่ชวนให้ท้อถอย ตั้งหน้าลงสู้ความเสื่อมอย่างเดียว เพราะฉะนั้นชาติใดที่เชื่อถือการเรียวลงอย่างนี้จึงมีความชวนชวาย ปรารถนาน้อย บ้านเมืองจึงไม่เจริญได้เร็วเหมือนอย่างพวกที่เขาไม่ถือการเรียวลง เพราะฉะนั้นเราท่านทั้งหลายจงชวนกันล้มๆ เรื่องเรียวนั้นเสียสักหน่อย ตั้งหน้าชวนชวายหาความรู้และประกอบการทั้งในศาสนาและในการบ้านเมือง คงจะได้รับความดีมีผลเหมือนท่านแต่ก่อน หรือยิ่งไวกว่าได้เป็นแน่แท้...³¹

การปฏิเสศศัปปุจฉ์นทรธานอย่างตรงไปตรงมาและอย่างรุนแรงโดยไม่ประนีประนอมเช่นนี้ เห็นได้ชัดว่าเป็นไปเพื่อกระตุ้นเร่งเร้าให้มนุษย์กระทำการต่างๆให้ตนเองและรัฐเจริญขึ้น และเห็นได้ชัดว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมุ่งให้คนทั้งหลายละทิ้งความคิดทางเวลาแบบเดิม และให้มีความคิดทางเวลาแบบใหม่ก็เพื่อให้คนเหล่านั้นเกิดความมอดสาพยายามที่จะทำให้ "บ้านเมือง " หรือรัฐเจริญขึ้น มิใช่เน้นความเจริญที่จะเกิดแก่ปัจเจกชนแต่ละคน กล่าวได้ว่าในทรรศนะของชนชั้นนำนั้น "บ้านเมือง " หรือรัฐมีความสำคัญเหนือกว่าปัจเจกชนอย่างเทียบกันไม่ได้ เหตุผลประการหนึ่งก็คือ รัฐนั้นดำรงอยู่ใน "เวลา" ที่ยาวนานปัจเจกชนจึงควรอุทิศตนเพื่อทำประโยชน์แก่รัฐเพื่อให้รัฐหรือ "ให้บ้านเมืองยืนยงคงทนและเจริญขึ้น" ดังที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชนิพนธ์ว่า

...แต่ความเป็นจริงนั้นเมื่ออยู่อย่างหนึ่ง พวกประเทศทั้งบางมักจะรักษาดี รักษาบ้านเมืองของตัวเอง เพราะคิดรักษาประโยชน์ยาวเวลา เช่นกับการลงทุนทำการ 30-40 ปีจึงมีกำไร ก็ยังกล้าที่จะลงทุนทำเป็นต้น การรักษาบ้านเมืองเป็นประโยชน์ยืดยาวที่จะได้ทำไป จึงเป็นสิ่งสำคัญที่จำเป็นต้องรักษามากกว่าประโยชน์ที่ตัวจะได้เฉพาะตัวในครั้งหนึ่งคราวเดียว เพราะฉะนั้นจึงเป็นความจริงราวยอดอยู่อย่างหนึ่งถึงว่าจะเป็นการขาดผลประโยชน์ที่จะได้เฉพาะตัว หรือผู้ที่ตัวอิจฉาริชยาจะเป็นผู้ทำการติดต่อบ้านเมือง หรือความโงกของตัวจะเป็นการให้โทษแก่บ้านเมือง มีโอกาสจะระงับไปได้ ในเวลาที่ต้องการจะให้บ้านเมืองยืนยงคงทน และเจริญขึ้นในอำนาจและความสุขสงบเรียบร้อยของบ้านเมืองแห่งตน เมื่อมีความผูกพันใหญ่เป็นเครื่องเหนี่ยวรั้งอยู่อย่างนี้ จึงทำให้เห็นไปได้ว่าเขาเป็นผู้มีความสามัคคีต่อกันทั้งสิ้นเป็นความจริง...³²

เมื่อถึงรัชกาลที่ 6 พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ถึงกับทรงเน้นให้คนสละชีวิตเพื่อชาติตั้งความว่า

...ต้องเป็นคนชนิดที่เรียกว่าใจเด็ดเดี่ยว ต้องนึกถึงตัวน้อยที่สุดเมื่อถึงเวลาที่จำเป็นแล้ว ต้องยอมสละชีวิตของตนเอง เพื่อรักษาชีวิตของเพื่อนทหารหรือสหายร่วมชาติกัน เพื่อรักษาพระเจ้าแผ่นดินผู้เป็นเจ้าของเรา รักษาชาติบ้านเมืองและศาสนาของเรา

คนชนิดที่กล่าวมาแล้วนี้ ย่อมเป็นที่นิยมนับถือของคนทั่วไปไม่ว่าชาติใด

ภาษาใด ชาติใดจะเป็นใหญ่เป็นโตและตั้งมั่นคงไปได้อีก เพราะมีคนชนชั้นมาก
มาก...³³

ที่กล่าวมานี้ จะเห็นได้ว่าความเปลี่ยนแปลงความคิดทางเวลาซึ่งเกิดขึ้นในหมู่ชนชั้นนำอย่างชัดเจนตั้งแต่
สมัยรัชกาลที่ 4 นั้นมิได้หมายถึงแต่เพียงการรับเอา "นาฬิกา" จากตะวันตกเข้ามาใช้ หากแต่เป็นการเปลี่ยนมิติการ
มองมนุษย์และสังคม (หรือ รัฐ) ซึ่งมีรากฐานอยู่บนความเปลี่ยนแปลงทางความคิดภายในสังคมไทยเอง และมีำการ
เปลี่ยนแปลงของความคิดปลีกย่อยบางเรื่องเท่านั้น หากแต่เป็นการเปลี่ยนแปลงในระดับโลกทรรศน์เลยทีเดียว ดังนั้น
ความเปลี่ยนแปลงความคิดทางเวลาจึงเกี่ยวพันอย่างลึกซึ้งกับความคิดอื่นในขั้นนี้จะยกตัวอย่างความคิดเรื่อง หน้าที่พล
เมือง และความคิดทาง "ประวัติศาสตร์" เพื่อให้เห็นได้อย่างเป็นรูปธรรมขึ้น

ความคิดเรื่องหน้าที่พลเมืองหรือพลเมืองดี เริ่มปรากฏร่องรอยให้เห็นในรัชกาลที่ 4 แม้ว่าจะยังไม่ใช้คำว่า
"พลเมือง" ก็ตาม ความคิดเรื่องหน้าที่พลเมืองนี้มักจะมองกันในแง่ที่เกี่ยวกับความคิดเรื่องชาติเท่านั้น และความ
หมายของชาติเองก็ยังมีได้รับการนิยามในทางประวัติศาสตร์ ในขั้นนี้ใครจะชี้ให้เห็นว่าความคิดทางเวลาแบบใหม่คือความ
คิดเรื่องชาติ และความคิดเรื่องหน้าที่พลเมืองนั้นเกี่ยวพันกันอย่างแนบแน่น ดังได้กล่าวมาแล้วว่าความคิดทางเวลา
แบบใหม่คือความคิดที่ว่า ชีวิตมนุษย์และสังคมนั้นเปลี่ยนแปลงไปทางด้านที่ก้าวหน้าขึ้นด้วยสติปัญญาความสามารถของ
มนุษย์เอง ส่วนความคิดเรื่องชาติเป็นความคิดที่ก่อกำเนิดขึ้นมาบนรากฐานของการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจซึ่งทำให้
ชนชั้นนำมองเห็นความสำคัญของประเทศชาติในฐานะที่เป็นผู้ผลิตสินค้าและเป็นผู้เสียภาษีแก่รัฐ จนเกิดความคิดว่าประชา
ชนหรือพลเมืองเป็นองค์ประกอบของรัฐ หรือเป็นหน่วยย่อยที่มีความหมายมากขึ้นอันนำไปสู่การให้ความหมายนามธรรม
ของ "ผลรวมของหน่วยย่อยทั้งหลายในรัฐ" ซึ่งก็คือ "ชาติ" นั่นเอง ³⁴

ความคิดเรื่อง "หน้าที่พลเมือง" หรือ "พลเมืองดี" แท้ที่จริงก็คือความคิดที่ว่าพลเมืองของชาติพึงทำหน้าที่
ทุกอย่างให้ชาติและตัวเองเจริญก้าวหน้า ในด้านหนึ่งนั้นหากแต่ละคนทำให้ชีวิตของตนเจริญก้าวหน้า "ชาติ" อันเป็น
ผลรวมของหน่วยย่อยที่เจริญก้าวหน้าก็ย่อมจะเจริญก้าวหน้าไปด้วย ผู้ทำหน้าที่ปลูกฝังให้คนทำหน้าที่พลเมืองดี เช่น สม
เด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส จึงมุ่งสอนให้พลเมืองแต่ละคนหมั่นเพียร ทำหากินและมีศีลธรรม อัน
หมายถึงการทำให้ร่างกายและจิตใจเจริญขึ้นอันยังผลให้ชาติเจริญรุ่งเรือง³⁵ ในหนังสือแบบเรียนก็ได้อธิบายในความ
คิดนี้ไว้ว่า

...คำ ศิวลิยส์...ก็คล้ายกับคำในภาษาไทยเราว่า "เจริญดีแล้ว"นั่นเอง และ
จะอธิบายออกไปอีกให้กว้างขวางก็คือ มนุษย์ชาติใดที่เรียกว่าศิวิลิสส์ แล้วนั้น
คือ เป็นผู้ที่มีความรู้จักผิดชอบ ประพฤติตนถูกต้องตามธรรมจริยา...พูดแต่อย่าง
ก็คือ คนชาติศิวิลิสส์นั้น คือคนที่ประพฤติตนเป็นผู้ดี มีความสุภาพเรียบร้อย...
และมีความตั้งใจที่จะทำประโยชน์ ให้บ้านเมืองของตนเจริญขึ้นอยู่เสมอ...บ้าน
เมืองที่ศิวิลิสส์มากนั้นก็คือ บ้านเมืองที่พลเมืองเป็นศิวิลิสส์โดยมากราษฎรเหล่า
นี้ ย่อมตั้งใจช่วยกันทำงาน บ้านเมืองจึงเจริญ...³⁶

ในด้านหนึ่ง "พลเมืองดี" แต่ละคนมีหน้าที่เสียสละทุกสิ่งที่มีอยู่เพื่อทำให้ชาติมั่นคงและเจริญก้าวหน้าแม้แต่ชีวิตด้วย ดังปรากฏในหนังสือธรรมจริยา ความว่า

...ผู้ที่รักบ้านเมืองจริง ย่อมตั้งใจที่จะช่วยบ้านเมืองเจริญขึ้นถึงแก่มอบ
ชีวิตให้แก่บ้านเมืองก็มี ทั้งฝ่ายทหารและพลเรือน สิ่งใดที่เห็นว่าจะ เป็นความดี
แก่บ้านเมือง ถึงหากจะได้รับความลำบากยากใจ ก็คงจะฝ่าฝืนความลำบากทำ
ไปจนสำเร็จ หรือจนชีวิตหาไม่...³⁷

แม้กระทั่งในปัจจุบันนี้ พลเมืองในสังคมการเมืองสมัยใหม่ก็ยังคงถูกเรียกร้องให้เสียสละตนเอง เพื่อความอยู่รอด และ
ความก้าวหน้าของชาติด้วยความคิดเช่นเดียวกัน ดังปรากฏในบทเพลงประเภทหนึ่งที่รู้จักกันอย่างแพร่หลายความว่า

...บรรพบุรุษของไทยแต่โบราณปกป้องเมืองคุ้มเหย้า เสียเลือดเสียเนื้อ
มีชีเข่า หน้าที่เรารักษาสืบไป ลูกหลานเหลนโหลนภายหน้าจะได้มีสุขสอาด
อนาคตจะต้องมีประเทศไทย...สู้ตรงนี้ สู้ที่นี่ สู้จนตาย ...

ซึ่งก็คือการเรียกร้องที่มีความหมายอย่างชัดเจน ว่าชีวิตมนุษย์นั้นควรจะเสียสละให้แก่ชาติที่ได้ดำรงอยู่มาเป็นระยะ
เวลายาวนานและจะดำรงอยู่ต่อไป

ความคิดทางเวลาที่เกิดขึ้นมานี้ ยังทำให้เกิดความคิดทาง "ประวัติศาสตร์" ในหมู่ชนชั้นสูงอีกด้วยแต่การ
เกิดความคิดทางประวัติศาสตร์แบบใหม่นี้ที่มานับชับซ้อนเกินกว่าที่จะอภิปรายโดยละเอียดในที่นี่³⁸ จึงขอกว่าโดยสรุป
แต่เพียงว่าความคิดทาง เวลาแบบใหม่ที่มีรากฐานอยู่บนการรับรู้ความจริงเชิงประสบการณ์ของมนุษย์ ส่งผลให้ชนชั้นสูง
มองเห็นความจำเป็นที่จะต้องอธิบายที่มาของสิ่งต่าง ๆ อันเป็นการสร้างสรรค์ของมนุษย์ เช่น พระพุทธรูป เจดีย์ ว่า
มนุษย์ในช่วง เวลาใด เป็นผู้สร้างสรรค์ขึ้นและในสมัยใดบ้างที่มีการบูรณะปฏิสังขรณ์ให้เจริญรุ่งเรืองสืบต่อมาจนถึงยุคปัจ
จุบันเพราะว่าชนชั้นสูงไม่พอใจกับการอธิบายของคนรุ่นก่อนที่ไม่ให้ความสำคัญแก่เวลาตามแบบที่ตนให้ความสำคัญ ดัง
เช่นความไม่พอพระทัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าที่มีต่อการอธิบายพระพุทธรูป เพราะ ว่า

...ผู้แต่งหนังสือไม่ได้ความสนคั่นเลย ว่าพระพุทธรูปมีพระองค์นี้ผู้ใดสร้าง
ที่ตำบลใด เมื่อใด เพราะเหตุใด เพราะไม่ได้คำบอกเล่าหรือหนังสือเก่ายิน
ยันมั่นคงไว้เป็นที่รู้ที่เห็นเลย³⁹

เหตุที่พระองค์ไม่พอพระทัยก็เพราะว่า "...ชนเล่าในนิยายโบราณนั้น จะกล่าวถึงสิ่งใดก็ตามคือบ้านคือเมือง..
หรือพระพุทธรูปสำคัญ...ก็พอใจที่จะเล่าว่า..เป็นของพระอินทร์ลงมาสร้าง และให้เวสสุกรรมเทพบุตรนิมิต..⁴⁰
ซึ่งพระองค์มีพระราชดำริเกี่ยวกับคำอธิบายเหล่านี้ว่า "...พุทธพจน์ๆ ไปให้เกินเหตุและผล..."และ "...ผิดธรรม
คำผิดกิริยามนุษย์..."⁴¹

ดังนั้นเมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ จะทรงอธิบายสิ่งใด จึงทรงเน้นการเริ่มต้นด้วยคำถามที่ว่า "ผู้ใดสร้างขึ้น, สร้างขึ้นตำบลใด, สร้างขึ้นในกาลใด, สร้างเพราะเหตุใด..."⁴² และในส่วนคำถามเกี่ยวกับเวลานั้นแสดงให้เห็นถึงความต้องการที่จะทราบอย่างชัดเจนถึงความที่ว่า

...ปัญหากรรมอย่าง 3 ที่ถามว่า สร้างขึ้นในกาลครั้งใดนั้น คือถามว่าสร้างขึ้นเมื่อพระพุทธรูปเจ้ายิ่งทรงพระชนม์อยู่ หรือเสด็จปรินิพพานแล้ว พระพุทธรูปศาสนากาลมหาศักราชเท่าไร จุลศักราชเท่าไร ปีใด เดือนใด ฤกษ์ยามอย่างไร ทำอยู่ที่ใด เดือนที่วันจึงสัมฤทธิ์...⁴³

การตอบคำถามที่ว่า "สร้างขึ้นในกาลครั้งใด" ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ แสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่าพระองค์ทรงวินิจฉัยหรืออธิบายด้วยความคิดทาง เวลาที่เน้นถึงความเปลี่ยนแปลงของสังคม ในทิศทางที่ก้าวหน้ามาก โดยเฉพาะในการอธิบายกรณีที่ไม่มียุทธศาสตร์ใดๆ หลงเหลือจะบ่งบอกอะไรและพระองค์ทรงจำเป็นที่จะใช้วิธีคิดที่พระองค์เรียกว่า "ตามสิ่งเกิดและอนุমান"⁴⁴ ดังปรากฏความว่า

...เมื่อมนุษย์ยังไม่มีเป็นใหญ่เป็นน้อยใช้ มีแต่ชน หน้าไม้ ดาบ แหวน หลาว รบพุ่งกันด้วยกำลังกาย และพวกพ้องมากเท่านั้น ท่านที่เป็นเจ้าของเดิมที่สร้างพระพุทธรูปองค์นี้คงจะมีอำนาจมากจึงได้แกว่ก่อนใหญ่ถึงเพียงนี้หน้าไม้มีผู้อื่นคิดจะรักษาช่วงชิงไปได้...⁴⁵

และที่สำคัญของความคิดทางประวัติศาสตร์ที่เป็นผลมาจากความเปลี่ยนแปลงความคิดทาง เวลาก็คือการอธิบายที่มาและประวัติศาสตร์ของชาติไทยใหม่ในลักษณะที่แตกต่างจากพระราชพงศาวดารโดยเน้นบทบาทของมนุษย์ ในฐานะที่เป็นผู้กระทำวิถึประวัติศาสตร์ของชาติไทยก้าวหน้ามาเป็นลำดับและจะก้าวหน้าต่อไปอีก ดังปรากฏความพยายามที่จะสืบค้นสายบรรพบุรุษของพระเจ้าอยู่หัว อันเป็นการขยายประวัติศาสตร์ให้ยาวไกลกว่าพระราชพงศาวดาร⁴⁶ และความพยายามที่จะเน้นมนุษย์ผู้ที่พระองค์ทรงเชื่อว่าเป็นผู้กระทำวิถึประวัติศาสตร์ก้าวหน้ามา ดังที่ทรงเน้นไว้ว่า "...ท่านผู้เป็นเจ้าของแผ่นดินได้ครองแผ่นดินมาแต่ละพระองค์มีพระเดชพระคุณแก่คนเป็นอันมากถึงมีความผิดร้ายแรงเท่าใดจะมาล้างความผิดให้หมดไปหมดก็ไม่ได้..."⁴⁷ ในการอธิบายประวัติศาสตร์พระเจ้าตากสิน พระองค์ก็ทรงอธิบายเสียใหม่ในทำนองเดียวกันว่า

... พระเจ้าตากสินรวบรวมคนตั้งแผ่นดินครอบงำดินแผ่นดินไทยตั้งเป็นเอกราชได้ แต่ต้องทำให้เป็นโทษทุกข์แก่คนที่ไม่เข้าด้วย และทำไม่ได้ตั้งใจเท่าไรด้วยความร้ายกาจ แต่เพราะการที่ประเทศนั้นเป็นการรักษาคนทั้งปวงโดยมากก็มีผู้ยกยอคุณว่าเป็นคนดีจนได้เป็นใหญ่ในแผ่นดินสยามอันนี้เท่ากับที่พระเจ้าแผ่นดินแต่ก่อนได้ครองมา...⁴⁸

ความคิดทาง เวลาในแบบที่เราคุ้นเคยปัจจุบัน จนหลงไปว่าเป็นความจริงแท้ อันมีอยู่แล้วตามธรรมชาติ

ยุคกนิทาย (พ.ศ. 2368-2464) วิทยานิพนธ์อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย พ.ศ. 2530 บทที่ 3

19. พระราชบุจจา อ่างแล้ว หน้า 76
20. จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ . "คณาสรเสริฐพระธรรมวินัย", อ่างแล้ว หน้า 105
21. อ่างแล้ว
22. จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ . "อุโบสถศีลภคา", ใน ประชุมพระราชนิพนธ์ภาษาไทยในรัชกาลที่ 4 ภาค 1, หน้า 156
23. ----- . "พระบรมราชาบาทแสดงเบญจศีลอย่างคำ" ใน ประชุมพระราชนิพนธ์ภาษาไทยในรัชกาลที่ 4 ภาค 1, หน้า 388-389
24. สมเด็จพระสังฆราช (สา), สาราทานปริยาย, พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพพระครูปลัดสัมพิพัฒนศีลาจารย์ ปิฆวด พ.ศ. 2467 (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนาการ, 2467) หน้า 6
25. หอชरण หมูธรรมคดี เลขที่ 6 คู่ที่ 121 ชื่อ พรหมจริยเทศนา
26. สมเด็จพระสังฆราช (สา), สัพพสามัญ-ฐานาสสนี, อักกอุบิทานาสสนี พิมพ์แจกในงานปลงศพรองเสวกโทขุนกาญจนรังสรรค์ บี มะเมีย พ.ศ. 2463 (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนาการ, 2463) หน้า 19
27. จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ พระราชพิธีสิบสองเดือน. (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ศิลปบรรณาคาร, 2511) หน้า 666
28. ตำราฐานภาพ, สมเด็จพระพระยา. คนดีที่ข้าพเจ้ารู้จัก เล่ม 3, (บัณฑิตการพิมพ์, 2527) หน้า 50
29. อ่างแล้ว หน้า 80
30. ศรีสุพร ชวงสกุล, อ่างแล้ว หน้า 28
31. จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ . พระราชพิธีสิบสองเดือน อ่างแล้ว หน้า 430-433
32. ----- . "พระบรมราชาธิบายว่าด้วยควมสามัคคี" ใน ประวัติศาสตร์และการเมือง หนังสืออ่านประกอบวิชาพื้นฐานอารยธรรมไทย (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์) หน้า 174
33. มงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว , พระบาทสมเด็จพระ . ปลุกใจเสือป่าและโคลนติดล้อ พิมพ์แจกในงานพระราชทานเพลิงศพ พลตรี สวัสดิ์ สีมานนท์บริพัฑฒา มหาชัยการพิมพ์ 2494 หน้า 3
34. ครายละเอียคน อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์ ความเปลี่ยนแปลงของสำนักทางประวัติศาสตร์กับความเปลี่ยนแปลงในสังคมไทย ตั้งแต่รัชกาลที่ 4 ถึง พ.ศ. 2475 วิทยานิพนธ์อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2530

35. วชิรญาณวโรรส สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยา, พระธรรมเทศนา พิมพ์ในงานมหาสมณานุสรณ์ครบ 50 ปี แต่วันสิ้นพระชนม์แห่งสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยา วชิรญาณวโรรส วันที่ 1-7 สิงหาคม 2514 หน้า 76

36. ศึกษาธิการ กรม, หนังสืออ่านภูมิศาสตร์ เล่ม 2 (กรุงเทพ : โรงพิมพ์อักษรนิติ, ร.ศ. 123 (พ.ศ. 2447) หน้า 157-159

37. ศึกษาธิการ กรม, ธรรมจริยา เล่ม 4 (กรุงเทพ : โรงพิมพ์อักษรนิติ 2446) หน้า 143

38. ดูรายละเอียดใน วรรคจักร สัตยบุรุษ อ้างอิงแล้ว

39. จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบาทสมเด็จพระ, ชุมนุมพระบรมราชาธิบายในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว หมวดโบราณสถานและโบราณวัตถุ พิมพ์เป็นบรรณาธิการงานพระราชทานเครื่องดินชชมาและดินบรรจุศพ อาจารย์ บรรณา ชโนคม ต.ม. ณ อาสนวิหารอัสสัมชัญ กรุงเทพ 7 พฤษภาคม 2520 หน้า 37

40. อ้างแล้ว

41, อ้างแล้ว หน้า 36

42. อ้างแล้ว หน้า 34

43. อ้างแล้ว หน้า 35

44. อ้างแล้ว หน้า 37

45. อ้างแล้ว หน้า 31

46. Prabath Somdej Pra Chomkloachaouhua "The Brief Notice of The History of Siam" from Sri John Bowring The Kingdom and People of Siam Vol II (Kuala Lumpur ; Oxford University Press 1969) p. 342

47. จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบาทสมเด็จพระ, ชุมนุมพระบรมราชาธิบายในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โบราณคดีสยาม พิมพ์ในงานพระเมรุ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าศรีนาคสวาทิ พ.ศ. 2457 หน้า 9

48. อ้างแล้ว หน้า 7

ฉบับหน้า

โปรดคอยพบกับแนวราบใหม่ของ เศรษฐศาสตร์การเมือง

ธรรม

ไกรศักดิ์ ชุณหะวัณ
วรศักดิ์ มหัทธโนบล
บรรณาธิการ